

Namn på känslor: Nostalgi – en fallberättelse

Karin
Johannisson

För oss människor är i många fall saken ej till, blott derföre att namnet fattas [...] När en känsla förmår kläda sig i ord, har den för oss nått en grad af klarhet, genom vilken den kan utöva ett mycket djupare inflytande på vårt åskådnings- och handlingssätt.

Esaias Tegnér d.y., *Hemmets ord: Hvardagsfilologi*, 1881.

ÄR EN KÄNSLA LÄTTARE ATT BÄRA om den har ett namn? Namnet tycks bekräfta, förklara och skapa mening. Går man bakom vår egen tid möter man en rik värld av benämningar på inre natt- och randtillstånd, på sårbarheter, känsligheter och rädslor. I *The anatomy of melancholy* (1621) förtecknar Robert Burton ett flöde av melankoliska tillstånd: av kärlek, avund, hämndgirighet, övergivenhet eller hopplöshet. Linné ger känslolägen som »längtan efter kel» eller »motvilja mot världsliga ting» egna latinska benämningar.¹ I medicinsk facklitteratur in på 1950-talet finner man namn som *pedofobi* (rädsla för barn eller dockor), *autofobi* (rädsla för att vara ensam), *nyktofili* (abnorm kärlek till natten), *nyktalgi* (smärta som bara känns på natten) eller *algofobi* (sjuklig rädsla för att bevittna smärta). För att inte tala om namn på den sårbara människan som *mimosakaraktären* – »så skör att hon drar ihop sig vid varje brutal beröring av omvärlden».²

Begreppet *känslighet* (sensibilitet) som knutet till en modern nervfysiologisk modell dateras till 1700-talets mitt, och sammanfaller i egenkap av ny medicinsk kunskap med en moralfilosofisk diskussion om

mänsklighet och medmänsklighet som moderna sekulära dygder.

Känslighet definierades i denna dubbla mening som det spontana och aktiva svaret på yttre stimuli («Att leva är att känna!»). Det innebar att lida men också att *lida med* andra kännande varelser. Temat sammanfattades av Jeremy Bentham i de klassiska raderna: »En kännande varelse får aldrig överges [...] En fullvuxen häst eller hund är utan tvekan ett förnuftigare djur än ett spädbarn [...] Men vad skulle det ändra? [...] Frågan är alltså inte: kan dom resonera, eller: kan dom tala, utan: kan dom lida?»³

I *The cult of sensibility. Sex and society in eighteenth-century Britain* (1992) har idéhistorikern G. J. Barker-Benfield hävdat att sensibilitet blev ett oundgängligt socialt redskap i ett modernt samhälle präglad av marknadsstyrda relationer, interkommunikation och tvång att spela fram det egna jaget liksom att samspela med andras.

Begreppet bar samtidigt upp äldre föreställningar kring ömtålighet och förfining som centrala klass- och könsmarkörer. Denna sensibilitetsdiskurs kom att utspela sig både inom medicinen och på en större samhällelig scen. Tidsmässig sträcker den sig ända fram till sekelskiftet 1900. Intressant nog blir den mest känd och medialt exponerad genom sina principiellt patologiska former, till exempel under diagnostiska namn som *hysteri*, *hypokondri*, *neurasteni* eller olika *neuroser*. Men den återfinns också i en rad namn på känslotillstånd mellan det friska och sjuka som *acedia*, *spleen* och *ennui*.

Känslighet, känslor

Men har jag inte redan gjort mig skyldig till en sammanblandning av känslighet och känslor? Det känsliga som kulturellt skapat reaktionsmönster utsäger i själva verket mycket lite om upplevda känslor. Går det att fånga in en 1700-talskänsla i mer konkret mening? Känslornas historia måste sammanfalla med de namn i vilka de är inneslutna. Även om det finns andra ingångar – mimik, gestik eller annat kroppstalande – är det i första hand de känslor som finner ett verbalt uttryck som är åtkomliga för historikern. Namnet utövar sin makt på flera nivåer.

Det betyder för det första att en bestämd känslomässig erfarenhet

fixeras och bekräftas på samma sätt som en sjukdomserfarenhet bekräftas genom en diagnos. Det som benämns finns. Så snart en känsla har fått ett namn, fungerar detta namn som en form som strukturerar och skapar mening åt en subjektiv upplevelse. Det är inte oviktigt vem som skapar namnen. Religionen, medicinen och vetenskapen har varit tunga auktoriteter, men namngivningsprivilegiet omfördelas ständigt. Det kan ligga i folkmunnen, hos skönlitteraturen eller hos samtidens medier. Så har det noterats att det språk i vilket första världskrigets krigskorrespondenter rapporterade om stridernas fasor också präglade de ord med vilka soldaterna beskrev sina känslor. Utan namn flyter känslorna runt i ett kaotiskt brus.

Namnet betyder för det andra att en subjektiv känsla tolkas och berättas i relation till ett yttre kulturellt rum. Känslorna är beroende av vilka namn vi ger dem, men också av hur dessa känslor (som till exempel hämndlystnad eller kärlekssorg) är kulturellt värderade. Namngivna känslor speglar normer och värderingar och kan därmed historiseras. De skapas, upphöjs och förskjuts – för att försvinna eller vila lantenta tills nya kulturella koder ger dem ny eller återanvänd identitet.

Namnet betyder för det tredje att en känsla kan spridas och reproduceras. »Det finns människor som aldrig skulle bli förälskade om de inte hört talas om kärleken», skrev La Rochefoucauld. »Det finns sjukdomar, liksom dagens depressioner, som överförs därför att man talar om dem. Ordet framkallar dem och tjänstgör som själva smittbäraren.»⁴ Namnet formulerar också känslans yttre uttryck och kroppsspråk. Om kärlek har kallats tillbedjan, ömhet, kelsjuka eller passion har det avgjort på vilket sätt den har gestaltats och avlästs. Namnet kan skriva in en känsla i medicinens eller juridikens språk som tolkning, förklaring och skuld eller som orsak till brott, galenskap och självmord.

En känsla, kan man alltså säga, finns mellan den subjektiva erfarenheten och det kulturellt och historiskt bundna uttrycket. Den yttersta länken i legitimeringsprocessen är när känslans yttre gestalt är så tydlig att den kan simuleras. Upptagenheten med att skilja den sanna känslan från den låtsade, härmade eller framspelade är så påfallande i 1700-talets medicin att den kan användas som en bekräftelse på sociologen Erving Goffmans tes om jaget och maskerna.⁵

Låt mig pröva ett enskilt exempel med hög relevans just för 1700-

talet, *nostalgi* eller *hemlängtan*. Är det en känsla på jakt efter ett namn eller ett namn som kan fyllas med känslor?⁶

En känsla blir till, introduktionsfasen

Namnet *nostalgia* skapades 1678 av den 19-årige läkarstudenten Johannes Hofer i en oansenlig men snabbt ryktbar avhandling *Dissertatio medica de Nostalgia oder Heimwehe*. Ordet var en kombination av grekiskans *nostos*, hemkomst och *algos*, smärta. Nostalgi definierades som smärtsam längtan efter att återvända hem. Tillfredsställdes inte denna längtan följde sjukdom och, i de allvarligaste fallen, döden.

Hofers insats var alltså att förvandla en känsla till en medicinsk diagnos och därmed öppna den för vetenskaplig analys:

Särskilt mottagliga för denna sjukdom är unga människor som befinner sig i främmande land, och bland dessa i synnerhet de som hemma levde ett avskärmat liv utan mycket kontakt med andra. När de kommer bland främmande människor är de oförmögna att vänja sig vid nya seder och livsformer och kan inte glömma sin mammas omsorger. De blir ängsliga och finner sin enda glädje i ljuva tankar på hemlandet. Till sist börjar de avsky det nya landet, de grubblar dag och natt på att återvända hem. Hindras de från detta, blir de sjuka.⁷

Som känsla bor nostalgin i kroppen. Dess säte är hjärnans innersta delar som består av ett stort antal nervbanor i vilka livsandarna befinner sig i ständig aktivitet. Genom inbillningskraften kommer livsandarna i exalterad rörelse i just den del av hjärnan där minnesbilderna av hemmet är lagrade. Denna rörelse plöjer allt djupare spår och skapar ett slags repetetivt tvång eller tvångsmässigt återvändande till hemmets minnen (»liksom något som har gjort djupt intryck återvänder i drömmen»).

Den kontinuerliga aktiviteten i hjärnan påverkar i sin tur livsprocesserna. De första sjukdomstecknen är en tendens att isolera sig och oförmåga att tåla minsta skämt, motgång eller skräma. Efterhand inträder nedstämdhet, störd sömn och matlust, känsla av bedövning och apati.

Nostalgins kroppsliga uttryck blir synliga i form av utmärgling, feber och kraftlöshet. Till sist avstannar alla kroppsliga processer och döden inträder. Allt detta, konstaterar Hofer, kan ske endast genom inbillningen.

Att nostalgin är en känslodiagnos framgår av dess typiska symtom. Ett sådant symtom är sucken. Suckens status i 1700-talets medicin är intressant och pekar på ett annat känslö- och sjukdomsspråk än det moderna. I den medicinska semiotiken fanns utrymme för en mängd tecken – oprecisa men talande – som efterhand skulle trängas ut ur den moderna diagnostiken: gäspning och nysning, knakningar och knaster, gurgel- och brumljudd, olika sorters gråt, skrik och kvidande, hicka och skratt, skilda sätt att stöna, snyfta eller sucka. Sucken återfanns i alla längtansdiagnoser. Drömmar och dröminnehåll var andra viktiga tecken. »Lyssna till hans drömmar och snyftningar om natten!», uppmanade en läkare dem som ville identifiera hemlängtan hos unga soldater.⁸ Drömmandet fångade in otämjda känslor och hemliga begär; fläckar av svett, fukt eller säd på nattens skjorta kunde utsäga deras karaktär.

En »vildare» kropp tycks stiga fram i denna teckenrepertoar. Kramper, spasmer och konvulsioner, skakningar, darrningar och plötslig stelhet rapporteras frekvent liksom »hänryckningar», hallucinationer och delirier. (Eller skall det tolkas annorlunda? Att allt detta inte var särskilt märkligt i en tid då febersjukdomar, hjärninflammationer och förgiftningstillstånd var vanliga?) Påfallande ofta rapporteras också exaltationer och extatiskt talande, eller dåningar och dvalliknande tillstånd präglade av ett slags drömspråk av mummel, suckar och plötsliga utrop. Hallucinationer och yrande skapade egna ordvärldar. Det rabbel och entoniga mummel som rapporterades från många sjuksängar beskrevs ibland som en vädjande dialog med Gud, men också som ett slags suggestionstekniker mot smärta.

För semiotisk analys kunde allt detta annorlunda talande utnyttjas både som tecken i sig och för att få veta vad som innerst plågade den sjuka. Det sagda, ropade eller drömda protokollfördes ofta noga, en dokumentation som under 1800-talet skulle flyttas in på sinnessjukhusen. Att tala i hänryckning eller högt för sig själv blev tecken på dårskap.

Etableringsfasen

Ett latinskt namn och en sjukdom måste alltså uppfinnas för att ge allmängiltighet och status åt en känsla som tidigare hade uppfattats som en del av vardagens erfarenheter. Utgångspunkten *Heimwehe* var ett dialektalt schweiziskt ord definierat som »sorgen över att ha förlorat fosterlandets ljuvligheter». Nu drogs en gräns mellan en vetenskaplig och en folklig benämning. Folkliga namn på hemlängtanskänslan fanns också på franska (*maladie du pays*), polska och ryska, däremot varken på hebreiska, grekiska eller latin. Nybildningar som engelskans *homesickness* och svenskans *hemsjuka* kom till vid 1700-talets mitt och då som beteckningar just på en sjukdom. I svensk populärmedicinsk vokabulär kopplades hemsjuka ibland ihop med *trånsjuka* eller *längtsjuka*. På vissa språk tycks namn som *brustet hjärta* ha använts synonymt – något som pekar på släktskapet med kärlekssjukan (*erotomania*). En 1700-talssynonym med ännu en annan innebörd är *moderslängtan* (*Muttersucht*), en tolkning som återkommer in i modern tid och placerar känslan i längtan till den första barndomen och den kroppsliga symbiosen med mamman. Andra syskonbegrepp som *spleen* visar att nostalgin också sorterades in i melankolins många underavdelningar. I Robert Burtons *Anatomy of melancholy* hade känslan hemlängtan reserverats för dem som befann sig i fångenskap, slaveri eller andra tillstånd av ofrihet, men utan att tilldelas ett eget namn.

Nostalgi betecknade heller inte hemlängtan som allmän känsla, utan hemlängtan så stark att den framkallade sjukdom. För den typ som framkallade vansinne skapades ett särskilt namn, *nostomania*. Svår hemlängtan kunde bryta ner själen och tömma kroppen på kraft. Den kunde förvandla en blomstrande yngling till en tom mask eller ett hulkande barn.

Närmast nostalgin bland känslorelaterade sjukdomar stod erotomanin eller kärlekssjukan. Båda betecknade stark längtan efter ett kärleksobjekt som man förlorat eller separerats från. Symtomen var också ungefär de samma: blekhet, aptitförlust, djupa suckar, hallucinationer, kroppens försvagning och slutliga kollaps. Men erotomanin har en äldre historia och betecknade ett brett spektrum av melankoliska eller desperata tillstånd utlösta av otillfredställd kärlek.⁹ Inom detta känslotillstånd placerade sig de sjuka inom två huvudtyper. Vissa var sexuellt exalterade, agiterade men frustrerade, förvirrade och med vanföreställningar om den

älskade. Andra pinades i en trånande, hopplös förälskelse, var deprimerade och led snarare av obesvarad än av sinnesförvirrad kärlek. Nostalgin och erotomanin handlade alltså bägge om den dödliga effekten av separation. Men tidigare hade ingen beskrivit en sjukdom framkallad av saknaden efter en plats, en rumslig dimension.

Mot hemlängtan står *bortlängtan*. Också för denna känsla skapades ett särskilt namn, *apodemialgia* eller smärtsam längtan bort från det egna hemmet. En definition löd: »oemotståndligt begär och brinnande längtan att lämna hemmaplatsen och bege sig till främmande land (*Hinausweh, impatience du lieu*)». Om den sjuka inte snabbt fick ge sig av hemifrån, utlöstes samma symtom som vid nostalgin. Längtan bort ansågs framförallt drabba kunskapstörstande ynglingar som inte tilläts bege sig till universitet.

Konsolideringsfasen

Som sjukdomsdiagnos blev nostalgin genast en succé. Den introducerades snabbt i 1700-talets olika medicinska klassifikationssystem. Linné placerade nostalgi i klassen »Mentalsjukdomar, affektbetonade», alltså sjukdomar kännetecknade av känsloutlevelse i kombination med tvångsmässighet. Här hamnar den tillsammans med erotomanin, men också tillsammans med tillstånd som *bulimia* (ätsjuka/ outtömligt begär efter mat), *rabies* (begär efter att bita och sönderslita oskyldiga) och *anxietas* (ängslan/motvilja mot världsliga ting). Han översätter nostalgia med hemsjuka och definierar den som »längtan till fädernesland eller anförvanter».¹⁰ (Nostalgin återkommer på flera håll i Linnés författarskap, allt mer fjärrad från sin plats i en vetenskaplig systematik, allt närmare den egna känslan. Till sist är definitionen, funnen på en lös anteckningslapp och skriven med darrande gammelmanshand, koncentrerad till en innersta barndomsplats: »NOSTALGIA – Stenbrohult».)¹¹

Europas övriga medicinska systematiker var lika snabba med att finna en plats åt nostalgin. I sin jättelika *Nosologia methodica*, som listar 2400 sjukdomar, placerar Francois Boissier de Sauvages nostalgin i klassen »Galenskaper kännetecknade av störd inbillning, omdöme eller vilja», under rubriken »Bisarrerier» tillsammans med bland annat *pica* (begär att

äta det oätliga), bulimi, panikångest, fobier samt nymfomani och *satyriasis*. Sjukdomen definieras som en hemvänderfantasi med så intensiv kraft att den sjuke drabbas av djup sorg följt av sömnlöshet, anorexi och en rad andra allvarliga symtom.

Inom upplysningens många encyklopediska projekt analyseras nostalgin av bland andra Rousseau. Han ser känslan som ett uttryck dels för frihetslängtan, dels för barndomslängtan, ett exalterat sinnestillstånd som ofta framsuggeras av musik. I *Encyclopédie méthodique* skrivs nostalgikartikeln av den legendariske Philippe Pinel, »dårarnas befriare» på sinnessjukhusen i Paris åren efter franska revolutionen.¹² Han utgår från ett mycket starkt empatiskt perspektiv och ger känslan en bred definition av olika längtanstillstånd, bland annat hos det lilla barnet som separerats från sina föräldrar. Tysklands stora medicinska auktoritet Christoph Wilhelm Hufeland rör sig med liknande definitioner. Bland känslor som kan orsaka dödlig sjukdom nämner han »det krossade hjertat och den djupa otillfredsställda längtan efter ett älskadt föremål (hvertill äfven hörer hemlängtan, *Nostalgia*) [...] till och med barn har jag sett dö af längtan efter den förlorade modren.»¹³

I alla dessa tolkningar kombinerades den nervpatologiska modellen med en psykologisk. Nostalgin förbereddes av en mjuk och isolerad uppfostran där föräldrarna, särskilt mödrarna, varit alltför smeksamma och där maträtter serverats med mjölk som huvudingrediens. (Här finns möjlighet att tolka in barndomens orala njutningar och modersbundenhet som hemlängtans egentliga innehåll.) Andra tillförde temat om musik som frigörare av starka känslor, i första hand folk- och vallmusiken som associerades med det fria strövandet i barndomens landskap.

Exemplet nostalgi illustrerar således den psykosomatiska grundmodell som tillhörde 1700-talets medicinska kanon.¹⁴ Känslorna upprättade tal och samtal mellan kropp och själ. De var samtidigt kroppsliga – gestaltade som fysiologiska processer – och själsliga, upplevda av själen. Enighet rådde om nostalgins särskilt dramatiska grepp om jaget. Känslan kunde skapa vild melankoli, sömnlös plåga, självmordsförsök och kroppens sammanbrott.

Detta förståelseperspektiv speglar en medicinsk logik som är både förmodern och modern. Historiskt sett har känslorna delats in på en rad olika sätt, till exempel som aktiva (kärlek, hat, ärelystnad) och passiva

(sorg, missnöje, fruktan), eller som enkla (lust, smärta, hopp) och sammansatta (skam, harm, medömkan). Vissa känslor har återkommit i en evig grundrepertoar, som kärlek, hat, glädje, sorg, fruktan och vrede. Andra har förekommit mera sällan som ömhet eller vänskap. Men utgångspunkten för både 1600- och 1700-talsmedicinen var känslornas primära kroppslighet. Var de så starka att de överskred bestämda gränsvärden för kroppens balans, var de sjukdomsframkallande.

Under det sena 1700-talet sker en förskjutning som innebär att känslorna inte längre uppfattas som primärt kroppsliga. Den modernt sensibiliserade människan blir till som typ i en riktning som avviker från erotomanens eller nostalgikerns vilda kroppslighet. Känslor kan disciplineras och omformas. De kan gestaltas, exponeras och användas som sociala koder, och läsas bortom kroppen som tecken för vad en människa är.¹⁵

Förståelsen av nostalgin speglar denna förskjutning. Tillståndet sitter inte i kroppen utan i det känslolösa minnet och handlar om en mycket djup och smärtsam sorg, påpekade Philippe Pinel. Denna sorg uttrycks som den obetvingliga driften att återvända hem, i första hand att återse de vittnesplatser (*lieux témoins*) där man har levt sin barndom. Till sin natur är känslan däremot universell och kan utlösas av all förlust eller längtan.¹⁶

Kring sekelskiftet 1800 vidgades nostalgibegreppet också åt ständigt nya håll. Hemlängtan kunde stå för längtan till modersfammen, till barndomen och barndomens landskap, men också för kärleklängtan, dödslängtan, kosmisk längtan eller paradislängtan.

Dödlig känsla

Nostalgin var särskild genom sitt dramatiska och dödliga förlopp. En kraftigt ökad självmordsbenägenhet konstaterades hos nostalgipatienterna. Döden framstod för vissa som hemkomstens enda alternativ, kanske som ett slags sublimerad hemkomst. Och efter döden kunde känslan bokstavligen betraktas genom sina märken i kroppens inre. Detta tillhör det kanske märkligaste kapitlet i tillkomsten av en diagnos: när den väl finns – som namn och som bild – söker den bekräftelse genom konkreta bevis. Den medicinska blicken kan skapa just den patologiska verklighet

som den behöver.¹⁷

Under 1700-talets senare del introducerades en ny teknik i den kliniska medicinen, obduktionen eller öppnandet av den döda kroppen på jakt efter sjukdomars inre tecken. Eftersom hjärnan inte visade några synliga förändringar vid sjukdomar i själen eller känslolivet, sattes andra förändringar i exempelvis hjärta och lungor i samband med nostalgins typiska symtom.

Känslor ansågs alltså kunna skapa konkreta händelser inuti kroppen. Leopold Auenbrugger, läkaren som lanserade knackning (*perkussion*) som en ny diagnostisk teknik, hävdade att känslorelaterade sjukdomar lät sig »avlyssnas» via de ljud som uppstod vid knackning mot bröstkorgen. Medicinens öra kunde alltså höra en känsla på samma sätt som medicinens öga kunde betrakta den. Inga känslor, noterade han, gav ett mer dovt skall i bröstet än frustrerad längtan. (Det är som om han läser in en hemlig frändskap mellan sinnets och bröstkorgens stumhet.) Det tydligaste exemplet på detta samband hade han funnit just i nostalgin. Vid knackning mot den hemlängtandes bröstkorg fann man en karaktäristisk dämpning över ena brösthalvan. Vid obduktion bekräftades diagnosen av bestämda förändringar i lungorna. »Jag har öppnat många lik efter döda i denna sjukdom och alltid funnit lungorna fastväxta vid lungsäcken och lungloberna valkiga, förhårdnade och mer eller mindre variga».¹⁸

Givetvis kan detta tyckas obegripligt. Givetvis kan det också hävdas att vad Auenbrugger i själva verket såg var tuberkulösa förändringar i lungorna. Och på samma sätt kan man hävda att vad andra läkare såg i nostalgikernas döda kroppar var exempelvis hjärnhinneinflammationens eller hjärthjärtinfarktens uppenbara tecken. Men frågan är om vi kan påstå att de inte såg just det de hävdade att de såg.¹⁹ Thomas Laqueur har påpekat att också obduktionsprotokoll är texter infångade i narrativa strukturer och följer kulturellt bestämda konventioner. 1700-talsläkaren kunde demonstrera sin empati, sin sensibilitet och sitt engagemang för den lidande människan genom de sätt på vilken han återgav den döda kroppens inre. Det skulle innebära att obduktionsrapporten speglar medicinarens avläsning av dödens konkreta detaljer men tolkad genom samtidens kulturella koder.²⁰

Det är en spännande om än svårprövad tes. Obduktionsberättelser över döda i nostalgi är många, synbarligen koncisa och sträcker sig över

en lång tidsrymd. De flesta är knappast tänkta att publiceras; i allmänhet är de sammanställda av militärläkare. Med överväldigande tyngd tycks de dokumentera nostalgins dödliga makt. Många iakttog på samma sätt som Auenbrugger förändringar i lungorna, men också i hjärtat och andra organ.

Särskilt kring sekelskiftet 1800 finner man publicerade obduktionsprotokoll som ett återkommande inslag i nostalgilitteraturen. Texterna är brutalt närgångna, som ett slags resor genom kollapsade inre landskap. Här möter längtanskänslans patologiska spår i form av infekterade hjärnlobor, lungförändringar eller blodiga marmoreringar i bukens tarmsystem.

Läkaren Julius Schlegel återger med hjälp av material från franska militärläkare flera sådana obduktionsprotokoll. Sjukdomen, hävdar han, skapar till exempel säregna förändringar i hjärnan som inte liknar något man annars sett och som tycks bekräfta att hjärnan vid starkt inre tryck kan expandera; detta fynd jämförs med erfarenheten att nostalgiker ibland klagat över känslan att huvudet håller på att brista. Vidare har man noterat förändringar i lungor och hjärta. Man har påträffat magens slemhinnor blodsprängda men i övrigt utan sjukdomstecken, eller hjärtkammarna fyllda med svart blod. (Kroppens svarta inre återkommer i obduktionsprotokoll sedan renässansen som tecken för sorg. Här fanns alltså färdiga stereotyper för obduktionsfynd som är mer symboliska än kliniska.). Vid långtanssjukdomar lider hjärtat särskilt, påpekar Schlegel. Han kritiserar att begreppet *brustet hjärta* bara används bildligt. Det kan i högsta grad förknippas med en fysisk verklighet. Vid liköppningar av människor som dött i sjukdomar orsakade av längtan, har man kunnat iaktta ett hjärta som varit bokstavligen söndertrasat, brustet.²¹

Klass och kön

Vilka var de som riskerade att drabbas av nostalgi? Bilden var entydig. Det var de enkla själarna – de enfaldiga – som var mest utsatta. Ofta handlade det om soldater i fält.

Begreppet »enfaldig» skall inte misstolkas. Det betydde under 1700-talet ursprunglig, oskuldsfull, naturnära; i Sverige utkom exempel-

vis på 1760-talet tidskriften *Den enfaldige naturforskaren*. Intellekt och känsla ställdes ännu inte mot varandra i enlighet med moderna förnuftsmodeller. De kännande kunde vara de vetande.

Nostalgin drabbar särskilt den klass som inte fått tillgång till utbildning eller tillräcklig stimulans för att utvecklas intellektuellt, hävdade Julius Schlegel. Hos dem förblir förståndet outvecklat och själen får näring i första hand genom känslorna. När de lämnar sin hemmaplat mister de också sin bärande existentiella struktur och försjunkar, oförmögna att mentalt bearbeta förlusten, i nostalgi. Städernas bildade kretsar får automatiskt mer av världsborgarsinne och drabbas mindre och ytligare. En fransk studie pekade på liknande erfarenheter.²² Nostalgi var ingenting för den urbana människan. Det var den enkla mannen som kände sig förfrämligad, uppryckt och rotlös när han tvingats lämna hembygden.

Nostalgin förblev en sjukdom för den enkla själen, oputsad av civilisation och nödvändig känslodisciplinering. (Eller omvänt: moderniteten accepterade inte en känsla som hemlängtan och operationaliserade detta genom att förknippa den med det enkla och oreflekterade jaget.) Försök att koppla nostalgin till hypokondrin, en av 1700-talets stora manssjukdomar, stupade just på att denna var en sjukdom för de intellektuella. Nostalgin tog sig heller inte in i den mondäna sensibiliteten med hjärta och tårar som markörer för en självmedveten medborgerlig hållning – därtill var den alltför oborstad, våldsamt och oförutsägbart.

Nostalgin köns var manligt. Det kan tyckas egendomligt. Vem ägde egentligen sensibilitetens kropp? Mycket talade för att det var kvinnan. Hon förknippades med starkare känslor och mer destruktiv känsloutlevelse än mannen. 1700-talsmedicinen är också fylld av berättelser om kvinnor galna av kärlek, kränkning, svartsjuka, hämndlystnad eller sorg. Alla populärföreställningar pekade på att kvinnor var mer känslösa, mer sentimentala, mer romantiska och mer öppna för kroppslig utlevelse. Här illustreras återigen bestämda schabloner kring den könsspecifika emotionaliteten. Hemlängtan var en »stor» känsla – som äregirighet eller hederskänsla. Den var inte gjord för kvinnan.

Argumenteringen kring nostalgins manliga kön följde flera linjer. Kvinnans sociala rörlighet var begränsad mellan barndomshemmet och hustruhemmet. Hon flyttade från ett hem för att skapa ett andra. Hon

var också mer emotionellt rörlig än mannen och anpassade sig ofta bättre till det nya. Här var hennes lätta och flyktiga karaktär henne till hjälp. Är kvinnor mindre drabbade, skrev en fransk läkare, beror det på att de inte befattar sig med de stora frågor som ger mannen sorg och bekymmer. Småprat kring småting skapar ett slags förströelse, anpassat efter deras kön, som skingrar grubblerier.²³ Några diskuterade könsaspekten med hjälp av mer sofistikerad psykologisering, till exempel kvinnans förmåga att bättre verbalisera och därmed avleda känslor. Man pekade också på den lätthet med vilken kvinnan brast i gråt, alltså hennes förmåga att ge känslorna spontant utlopp i stället för att låsa dem inuti jaget.

Men nostalgins manliga kön bestämdes i första hand av mannens geografiska mobilitet – i samband med nybyggar- och försörjningsplikt och inte minst militärtjänst. Nostalgiska känslor förknippades ända sedan 1600-talet också särskilt med unga soldater. Om nostalgi kan definieras som en känsla av förlorad hemhörighet, finns det skäl att hävda att mannen historiskt sett har varit utsatt för de skarpaste förändringarna, hävdar sociologen Frank Davis i en kommentar just till nostalgins manliga kön.²⁴ Det gäller status, roller och geografisk förflyttning, men också yrke, militärtjänst, försörjarroll, arbetslöshet och åldrandets förlorade potens. Mannens livscykel är mer sönderhackad än kvinnans, som utspelet sig inom familjen och hemmet. Medan män har tvingats uppleva abrupta brott och anpassning till nya grupper och sammanhang, har kvinnotillvaron historiskt sett präglats av större stabilitet. Först när kvinnan under 1900-talet bröt sig ur sin tilldelade könsstereotyp, blev nostalgin en känsla också för henne.

Det är en tes som behöver kompletteras. Bunden till hemmet har kvinnans hemlängtan gestaltats på andra sätt, till exempel som barndomslängtan, oskuldslängtan eller frihetslängtan. Inte minst har det handlat om längtan tillbaka till tiden före kvinno- och vuxenblivandet. Som bland andra Karl Jaspers har visat var nostalgi kring sekelskiftet 1900 en diagnos som sattes på våldsbenägna förpubertala flickor som separerats från sitt föräldrahem.²⁵ Ibland har det inte handlat om hemlängtan alls, utan om längtan bort. Depression, apati och sjuksängen som tillflyktsort i en stängd och inlåst kvinno- och vuxenroll kan med en sådan tolkning beskrivas som ett slags moderna tidens apodemialgi.

Upplösningssfasen

Nostalgins 1800- och 1900-talshistoria präglas av en gradvis separation mellan term (nostalgi) och innehåll (hemlängtan). Under 1800-talets andra hälft skedde en gradvis men obönhörlig degradering av en känsla som fram tills nu hade haft hög status. Moderniteten omdefinierade hemlängtan som brist på flexibilitet, oförmåga att anpassa sig och oförmåga att blicka framåt. 1900-talskritiken har i första hand anklagat nostalgin för att vara ett skapat, sorterat och därmed förfalskat minne. Känslan har också framställts som den politiska reaktionens vän, som här i en tidstypisk, marxistiskt inspirerad 70-talsdefinition: »nostalgi: reaktionärt och manipulerat förhållande av förflutna samhällsförhållanden».²⁶ Likaså har nostalgi beskrivits som ett livsfarligt vapen i händerna på politisk regionalism och nationalism, alternativt som konsumtionskulturens fetisch i form av kitschigt retro.

En känsla har förvandlats och förtunnats. Till sist är den så flyktig att den tappar sin synlighet. I uppslagsverk kring sekelskiftet 2000 är nostalgin borta. Så finns ordet inte med i den svenska *Nationalencyclopedin*. Relationen mellan namn och känsla tycks alltså bekräftad. När känslan har förkastats kan namnet rensas ut. När namnet är borta måste känslan omdefinieras för att kunna återuppstå.

MINA SLUTSATSER ligger i två skilda plan. För det första: nostalgin passar inte in i bilden av 1700-talssensibiliteten som en medvetet gestaltad, socialt användbar känslighet. Den handlar tvärtom om ett utlevande, okontrollerat känslspråk utlöst av separation och oförmåga att anpassa sig till modernitetens krav på flexibilitet.

För det andra: med nostalgin som exempel förblir frågan öppen hur vi egentligen skall tolka känslor historiskt. Här tycks två huvudteorier konkurrera. Den första är enkel. Känslor (emotioner) är universalistiska. Eftersom deras mimiska uttryck återkommer i olikartade kulturer har de en biologisk grund och är historielösa, ligger utanför den kulturella och sociala konstruktionen.

Enligt den andra teorin är känslor historiskt bundna. De formas, definieras och kontrolleras genom sociala, kulturella och vetenskapliga legitimeringsprocesser. Jean Starobinski har i en uppslagsrik essä påpekat

att det historiska studiet av känslor förutsätter att man rör sig över flera områden: mentaliteternas historia (som visar hur känslorna exponeras), de sociala och demografiska strukturernas historia (som utgör den konkreta fond som känslorna utspelar sig mot), vetenskapshistorien (som behandlar de medicinska och psykologiska teorierna), litteratur- och konsthistorien (som illustrerar hur känslor har gestaltats) och moralhistorien (som visar hur man moraliskt har värderat känslorna).²⁷

Man kan lägga till ännu ett fält, språkets eller namngivningens. En känslas namn påverkar det upplevda och ger form och mening åt vad som annars skulle vara en vilken ström. Det man har namn för äger också verklighet.

- I Carl von Linné, "Genera morborum" (1763), I *Valda avhandlingar* 7 utg. av Svenska Linnésällskapet, Ekenäs 1949.
- 2 Viktor Wigert, *Psykiska sjukdomstillstånd*, Stockholm 1925.
- 3 Jeremy Bentham, *Introduction to the principle of morals and legislation*, London 1789, kap. 17:1.
- 4 François de La Rochefoucauld, *Maximer*, 1664; rev. sv. övers, 1995, nr 136. Citatets senare del efter G. Bolotte, "La nostalgie", *Revue médecine Bourgogne* 5, 1970, s. 469-484.
- 5 Erving Goffman, *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik*, 1959; sv. övers. Stockholm 1974.
- 6 Temat bygger till övervägande del på min bok *Nostalgia. En känslas historia*, Stockholm 2001.
- 7 Johannes Hofer, *Dissertatio medica de Nostalgia oder Heimwehe*, Basel 1678; eng. övers. "Medical dissertation on Nostalgia", *Bulletin of the Institute of the history of medicine*, 2, 1934, s. 376-391; latinsk och tysk parallelltext i Klaus Jürgen Pfannkuche, *Johannes Hofers Dissertation 'De Nostalgia' (1678) und die zeitgenössige Medizin*, Marburg 1978.
- 8 Philippe Pinel, "Nostalgie", *Encyclopédie méthodique: Médecine*, X, Paris 1821, s. 661-663.
- 9 Om tidiga definitioner av erotomanin se Robert Burton, *Anatomy of melancholy*, 1621 (därefter ett stort antal upplagor); Jacques Ferrand, *A treatise on lovesickness*, 1640, ed. Donald A Beecher & Massimo Ciavolella, Syracuse 1990. Jfr Stanley W. Jackson, *Melancholia and depression. From Hippocratic times to modern times*, New Haven 1986, s. 352-372.
- 10 Linné, "Genera morborum", s. 15.
- 11 Carl von Linné, "Adonis Stenbrohultensis", i *Valda avhandlingar* II, Ekenäs 1951, Telemak Fredbärjs inledning, s. 10.
- 12 se not 7.
- 13 Christoph Wilhelm Hufeland, *Enchiridion medicum eller Handledning uti läkarekonstens utöfning*, Stockholm 1939, s. 420.
- 14 Se t.ex. William Falconer, *Abhandlung über den Einfluss der Leidenschaften auf die Krankheiten des Körpers*, Leipzig 1789. Jfr till temat L. J. Rather, *Mind and body in eighteenth century medicine*, London 1965; George S. Rousseau, ed., *The languages of psyche. Mind and body in Enlightenment thought*, Berkeley 1990.
- 15 Jackson, s. 376-377.
- 16 Pinel, "Nostalgie", s. 661-663.
- 17 Processen kan beskrivas med hjälp av den vetenskapsteoretiska termen abduction, att varje varseblivning är styrd av bestämda förväntningar och därmed är en tolkande och omtolkande aktivitet. Termen introducerades av den amerikanske vetenskapsteoretikern Charles S. Peirce som beteckning på den kreativa formuleringen av nya hypoteser vid förklaring av fakta som i initialskedet ter sig egendomliga.
- 18 Leopold Auenbrugger, *Inventum novum ex percussione thoracis humani*, Wien 1761.
- 19 Jfr Michel Foucault, *Naissance de la Clinique*, 1963; eng. övers *The birth of the Clinic. An archaeology of medical perception*.
- 20 Thomas Laqueur, "Bodies, details, and the humanitarian narrative", i Lynn Hunt, ed., *The new cultural history* (London 1989), s. 176-204.
- 21 Julius Schlegel, *Das Heimweh und der Selbstmord*, Hildburghafen 1835.
- 22 R.P. Moricheau-Beauchamp, *Reflexions sur les modifications que l'éducation et les habitudes ont apportées dans le développement de la nostalgie*, u.o. 1797.
- 23 C.-A. Gaillardot, *Considerations sur la nostalgie*, Paris 1804.
- 24 Fred Davis, *Yearning for yesterday. A sociology of Nostalgia*, New York 1979, s. 54.
- 25 Karl Jaspers, *Heimweh und Verbrechen*, Leipzig 1909.
- 26 "Nostalgie", i *Meyers neues Lexikon* 10, Leipzig 1974; jfr Dieter Baacke, "Nostalgie. Zu einem Phänomen ohne Theorie", i *Meyers encyclopädisches Lexikon* 17, Mannheim 1976, s. 449-452.

27 Jean Starobinski, "La nostalgie. Théories médicales et expression littéraire", i *Studies on Voltaire and the eighteenth century* XXVII, Genève 1963, s. 1505-1518.